

เรื่องเกี่ยวกับการชลประทาน
ในรัชกาลที่ ๔

ม.ล.เชิงชาย กำภู

ผู้เขียน: ม.ล.เชิงชาญ กำภู

ชื่อบทความ: เรื่องเกี่ยวกับการชลประทานในรัชกาลที่ ๕

ที่มา: วารสารวิทยาศาสตร์ ปีที่ ๒๒ (สิงหาคม-กันยายน ๒๕๑๑) : ๖๑๗-๖๓๑

เรื่องเกี่ยวกับการชลประทานในรัชกาลที่ ๔

ม.ล. เจริญ กัญญา*

เพื่อให้เข้าใจเรื่องเกี่ยวกับการชลประทานในรัชกาลที่ ๔ ได้ดี ขอกล่าวถึงความหมายของคำว่า การชลประทาน และความเป็นมาของการชลประทานในประเทศไทยก่อนรัชกาลที่ ๔ โดยย่อไว้เสียก่อน

ความหมายของคำว่าชลประทาน

คำว่า การชลประทาน ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า Water Resources Development นั้น เป็นคำที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ คำนี้หมายถึง การจัดสรรน้ำของประเทศให้ประชาชนได้ใช้ประโยชน์หลาย ๆ อย่าง โดยวิธีการ ๗ ประการ คือ

๑. การเก็บกักน้ำ (Conservation or Storage of Water)
๒. การทอดและส่งน้ำ (Irrigation)
๓. การระบายน้ำ (Drainage)
๔. การแปรสภาพที่ดิน (Reclamation)
๕. การบรรเทาอุทกภัย (Flood Control)
๖. การไฟฟ้าพลังน้ำ (Hydro-electric Power)
๗. การคมนาคมทางน้ำ (Water Communication)

ความเป็นมาของการชลประทานในประเทศไทยก่อนรัชกาลที่ ๔ โดยย่อ

ความจริงการเหมืองฝายหรือการทอดและส่งน้ำ ซึ่งเป็นการชลประทานประเภทหนึ่งนั้น ชาวไทยในภาคเหนือได้รู้จักทำขึ้นใช้มาหลายร้อยปีแล้ว แต่จะเริ่มทำขึ้นเมื่อใดนั้นยังหาหลักฐานไม่พบ ปรากฏแต่เพียงว่าในสมัยพระเจ้าเม็งรายมหาราชมีอำนาจในภาคเหนือนั้น การเหมืองฝายนี้ได้เจริญแพร่หลายแล้ว ถึงกับมีกฎหมายเกี่ยวกับเหมืองฝายขึ้นใช้ในพ.ศ. ๑๘๓๙ คือเมื่อเกือบ ๗๐๐ ปีมาแล้ว และในปัจจุบันนี้ก็คงยังใช้อยู่ตามแบบเดิมเป็นส่วนใหญ่ กรมชลประทานได้สำรวจการเหมืองฝายของราษฎรในลุ่มน้ำปิง ในจังหวัดเชียงใหม่ และลำพูน ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ปรากฏว่ามีถึง ๒,๐๐๙ แห่ง ใช้สำหรับพื้นที่เพาะปลูกถึง ๖๐๐,๐๐๐ ไร่

*ม.ล. เจริญ กัญญา ปัจจุบันรับราชการเป็นอธิบดีกรมชลประทาน

อนึ่ง ในสมัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๐ ถึง ๑๘๖๐ ซึ่งเป็นสมัยเดียวกับพระเจ้าเม็งรายมหาราชนั้น ก็ปรากฏว่าได้สร้างอ่างเก็บน้ำซึ่งเป็นการชลประทานประเภทเก็บกักน้ำ (แบบ storage of water) ขึ้นที่นอกเมืองสุโขทัย ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เรียกว่า สรีดภงส์ คำว่า สรีด แปลว่า น้ำ ภงส์ แปลว่า ที่กั้น รวมแล้วหมายความว่าทำนบกั้นน้ำ หรือที่เรียกว่าอ่างเก็บน้ำในปัจจุบันนี้เอง มีคลองจากอ่างส่งน้ำมาใช้ในเมืองแต่ต่อมาขาดการบูรณะ ทำนบของอ่างขาด เก็บน้ำไว้ไม่ได้ บริเวณอ่างก็กรกเป็นป่าไปเมืองสุโขทัยก็ขาดแคลนน้ำเป็นเมืองร้างตั้งแต่นั้นมา เป็นที่น่ายินดีว่า กรมศิลปากรได้ขอให้กรมชลประทานไปบูรณะอ่างเก็บน้ำแห่งนี้ขึ้นใหม่ ซึ่งได้ดำเนินงานในปีที่แล้ว

ต่อมาสมัยอยุธยา ได้ขุดลำคูชื่อหน้าเป็นคลองแรก เพื่อใช้เป็นคูพระนครสำหรับป้องกันข้าศึก แต่ก็ใช้ในการคมนาคมไปด้วย ลำคูชื่อหน้าซึ่งได้เปลี่ยนสภาพมาเป็นแม่น้ำป่าสักในเวลาต่อมา เป็นทำเลที่มีการคมนาคมและการค้าที่สำคัญที่สุดในบรรดาลำน้ำรอบเกาะเมืองอยุธยา ส่วนคลองที่ขุดต่อมาแม้ใช้ประโยชน์ในการคมนาคมเป็นส่วนใหญ่ เพราะสภาพภูมิประเทศเป็นทุ่งราบลุ่มกว้างใหญ่ น้ำนองมาท่วมทุกปี การไปทางน้ำย่อมสะดวกที่สุด ก็ใช้เพื่อการเพาะปลูกได้ด้วย นอกจากนี้ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ก็ได้สร้างอ่างเก็บน้ำขึ้นที่ธารทองแดง แล้วไซเอามาใช้บำรุงรักษาในบริเวณพระราชวังมโหฬาร ซึ่งเป็นที่ประทับในเวลาเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๖ และในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ได้สร้างอ่างเก็บน้ำขึ้นที่ห้วยซับเหล็ก กั้นเขาหนีบกับเขาแก้ว แล้วไซมาทางทะเลชุบศรมาออกประตูปากจั่น มาเก็บไว้ที่สระแก้วทางหนึ่ง กับฝั่งท่อมมาลงสระแก้วอีกทางหนึ่ง แล้วชักเข้ามาในพระราชวังเมืองลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๔ อีกแห่งหนึ่ง

ถึงสมัยกรุงเทพฯ เมื่อสร้างกรุงจะได้ขุดคลองในกำแพงและนอกกำแพงพระนครเพื่อใช้เป็นคูพระนครก็ตาม คลองเหล่านี้ก็ได้ใช้ในการคมนาคมด้วยเช่นเดียวกัน ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้ขุดคลองสุนัขหอนเชื่อมคลองแม่กลองและคลองท่าจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ และคลองลัดหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ รัชกาลที่ ๓ ได้ขุดคลองแสนแสบ-บางขนาก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ อนึ่ง ในรัชกาลที่ ๓ นี้ มีเรื่องที่น่าสนใจมากกล่าวไว้ด้วยคือ หลังจากเกิดน้ำท่วมใน พ.ศ. ๒๓๗๔ ได้โปรดให้จัดตั้งเสาชิงช้าขึ้นที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งยังคงอยู่จนทุกวันนี้ สำหรับวัดระดับน้ำสูงสุดประจำปี และให้บันทึกเป็นหมายเหตุราชการแต่นั้นมานับเป็นสถานีวัดระดับน้ำแห่งแรกในประเทศไทย มีระยะเวลาถึงปัจจุบัน ๑๓๗ ปีแล้ว ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ก็ได้นำภาพเสาประตัมุขซึ่งจำลองระดับน้ำสูงสุดประจำปีต่าง ๆ ที่เสาชิงช้ามาแสดงไว้ด้วย

เรื่องเกี่ยวกับการชลประทานในรัชกาลที่ ๔

เรื่องเกี่ยวกับการชลประทานในรัชกาลที่ ๔ เท่าที่พอหาได้ในขณะนี้ ขอแบ่งเป็น ๒ ตอนคือ การขุดคลองตอนหนึ่ง และเรื่องเบ็ดเตล็ดอีกตอนหนึ่ง ซึ่งแต่ละตอนจะได้กล่าวเรียงตามระยะเวลาก่อนหลังเป็นลำดับไปดังนี้.-

การขุดคลอง

คลองผดุงกรุงเกษม

เป็นคลองแรกที่ขุดในรัชกาลที่ ๔ โดยทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้กว้างใหญ่ อีกชั้นหนึ่ง จึงโปรดให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์* เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองคูพระนครชั้นนอก ออกไปอีกชั้นหนึ่ง ปากคลองข้างทิศใต้ออกไปริมวัดแก้วแจ่มฟ้า** ปากคลองข้างทิศเหนือ ออกไปริมวัดเทวราชกุญชร ได้ลงมือขุดเมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๓๙๔ คลองกว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา (๕,๕๐๐ กม.) ขุดเสร็จเมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๓๙๕ เป็นเวลา ๑๐ เดือนเศษ สิ้นเงิน ๓๑,๓๓๓ บาท พระราชทานชื่อว่า คลองผดุงกรุงเกษม

ต่อมาอีก ๒ ปีเศษ โปรดให้ฉลองคลองและป้อมตามแนวคลองเป็นการใหญ่โดยพระราชทานเงินให้ ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและราษฎรช่วยทำสำหรับ ถวายพระสงฆ์ และช่วยปฏิบัติพระสงฆ์ โปรดให้ปลูกศาลาและโรงตามริมคลองทั้งสองฝั่งๆ ละ ๕๐ หลัง รวม ๑๐๐ หลัง ครั้นถึงวันที่ ๓ ธันวาคม ๒๓๙๗ ได้เฝ้าถวายพระสงฆ์ ๕๐๐ รูป เจริญพระปริตหลังละ ๕ รูป รุ่งขึ้นวันที่ ๔ ได้ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน แล้วมีการ เล่นต่าง ๆ ทุกสิ่ง ราษฎรที่อยู่ตามคลองก็ให้ทำบุญตามศรัทธา วันที่ ๕ เวลากลางคืนให้ ชาวบ้านจุดโคมให้สว่างทั้งสองฟากคลอง พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และราษฎรพากันลงเรือไปดูการเล่นเป็นที่เจริญใจ

คลองผดุงกรุงเกษม เป็นทางคมนาคมที่สำคัญสายหนึ่งมาตั้งแต่แรก และต่อมาก็ เป็นย่านการค้าที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ มาจากทุกวันนี้ ส่วนในด้านประวัติศาสตร์ ก็นับได้ว่า เป็นคลองที่ขุดขึ้นเป็นคูพระนครเป็นคลองสุดท้ายของประเทศ ควรที่จะได้ทำนุ บำรุงและรักษาความสะอาดของคลองให้อยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเห็นแล้วเจริญตา เจริญใจ เหมือนเมื่อครั้งในเวลาฉลองคลองต่อไป

*ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

**ต้องไปอยู่ถนนสี่พระยา ในรัชกาลที่ ๕

คลองถนนตรง

ใน พ.ศ. ๒๔๐๐ พวกกงสุลนายห้างต่างประเทศเข้าชื้อกันทำหนังสือยื่นต่อกรมท่าว่า เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพฯ พระมหานครทางไกลนัก หน้าฤดูน้ำน้ำก็เขี้ยวกว่า จะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ก็ป่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายได้ปากคลอง พระโขนง ตลอดถึงบางนา ขอให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามายังคลองผดุงกรุงเกษม จึงโปรดให้ปรึกษา เสนาบดี ๆ ปรึกษาเห็นพร้อมกันให้กราบทูลว่า ถ้าชาวยุโรปยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ ก็ จะห่างไกลออกไป ก็มีคุณอย่างหนึ่ง ด้วยความหยุกหยิกนั้นน้อยลง ถึงจะขุดคลองให้เดิน เป็นทางลัดก็ควร จึงโปรดให้ เจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกษาธิบดี* เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลอง จากคลองผดุงกรุงเกษมที่หน้าป้อมผลาญไฟรีราบ ตัดทุ้งลงไปถึงคลองพระโขนงและตัด (แก) คลองพระโขนงออกไปทะเลแม่ น้ำใหญ่เป็นคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา ๓ ศอก (๘.๓๐๐ กม.)** เอามูลดินขึ้นถมเป็นถนนฝั่งเหนือตลอดลำคลอง สิ้นเงิน ๑๖,๖๓๓ บาท พระราชทานชื่อว่า คลองถนนตรง ครั้นคลองเสร็จแล้วพวกชาวยุโรปก็ไม่ลง ไปอยู่ที่บางนา เจ้าพนักงานต่อว่า ก็ว่าไกลนักจะขอยู่ตามเดิมต่อไป

คลองถนนตรงนี้ ต่อมาเรียกคลองทางด้านคลองผดุงกรุงเกษมว่า คลองหัวลำโพง และทางด้านคลองพระโขนงว่าคลองเตย ส่วนถนนฝั่งเหนือของคลองนั้น ต่อมาได้ใช้เป็น ตอนหนึ่งของทางรถรางสายปากน้ำ เป็นทางคมนาคมทางบกที่สำคัญที่สุดระหว่างกรุงเทพฯ ถึงสมุทรปราการมาจนได้สร้างถนนกรุงเทพฯ สมุทรปราการขึ้น และอีกหลายปีต่อมาจึงได้ เลิกทางรถรางสายนี้ไป

คลองหัวลำโพง ได้ถมเพื่อขยายถนนพระราม ๔ เมื่อไม่นานมานี้ คงเหลือเพียง คลองเตยบางส่วน ซึ่งก็ยังคงใช้เป็นทางขนส่งทางน้ำอยู่ในปัจจุบันนี้

คลองเจดีย์บูชา

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ซึ่งเป็นแม่กอง ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ กะทางจะขุดคลองทางเรือตั้งแต่แม่น้ำนครไชยศรีเข้าไปจนถึง บริเวณพระปฐมเจดีย์ แต่จะได้ลงมือขุดเมื่อใดนั้นยังหาหลักฐานไม่พบ ประมาณว่าคงจะ เริ่มขุดใน พ.ศ. ๒๔๐๐ หรือ ๒๔๐๑ ซึ่งสมเด็จพระยาองค์นั้นพิราลัยแล้ว โปรดให้ เจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กองแทน เพราะปรากฏว่า ในคราวเสด็จพระราช ดำเนินไปทอดพระเนตรการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. ๒๔๐๑ ได้เสด็จทางสถลมารค

*ถึง พ.ศ. ๒๔๐๘ พระราชทานเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เพราะชื่อเดิมเป็นกาพิกณี เวลาพระราชทานหาทันพิจารณาไม่ จึงป่วยไข้อยู่

**แม่น้ำเจ้าพระยาจากปากคลองพระโขนง ถึงปากคลองผดุงกรุงเกษม (ด้านใต้) ยาว ๑๘.๗๐๐ กม.

จากปากคลองเข้าไป เนื่องจากคลองยังขุดไม่เสร็จ ขุดแต่ตำบลท่านาไปถึงพระราชวัง แล้ว
เลียวแยกไปถึงเขตวัดพระงาม กว้างตั้งแต่ ๕ วา ถึง ๘ วา ลึกตั้งแต่ ๕ ศอก ถึง ๘ ศอก
ตามที่สูงและที่ต่ำ ยาว ๔๔๘ เส้น (๑๗.๙๒๐ กม.) สิ้นค่าจ้าง ๖๔,๓๖๓ บาท พระราชทาน
ชื่อว่า คลองเจดีย์บูชา

คลองนี้ นอกจากจะใช้เข้าไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ที่สำคัญในสมัยเมื่อยังไม่มีทางรถ
ไฟและถนนแล้ว ยังใช้ในการขนส่งต่อมาอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ กรมชลประทานจึงได้สร้าง
ประตูระบายและประตูเรือสัญจรเจดีย์บูชาขึ้นที่ปากคลอง โดยเริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ และ
เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ เพื่อเก็บน้ำ (conservation) ไว้ใช้ในการขนส่งได้ตลอดปี

คลองมหาสวัสดิ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ โปรดให้เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กอง จ้างเงินขุด
คลองตั้งแต่แม่น้ำอ้อม ที่ริมวัดไชยพฤกษ์มาลา ไปออกแม่น้ำนครไชยศรีที่เหนือศาลเจ้า
สุบิน ได้ลงมือขุดเมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๔๙๐ คลองกว้าง ๗ วา ลึก ๖ ศอก
ยาว ๖๗๖ เส้น รวมทั้งขุดแก้คลองเก่าอีก ๘ เส้น เป็น ๖๘๔ เส้น (๒๗.๓๖๐ กม.) ค่าใช้จ่าย
ส่วนใหญ่ใช้เงินของยายเงินซึ่งเป็นท้าวเทพอากรเจ้าตลาด เมื่อถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๓
บุตรหลานแย่งทรัพย์มรดกเป็นความกัน ทรงพระราชดำริว่า ท้าวเทพอากรมั่งมีก็เพราะ
ทำตลาด บุตรหลานจะมาแย่งมรดกมากักไม่ชอบ จึงโปรดให้ไปขอเอาเงินมาไว้พระคลัง
๑,๐๐๐ ชั่ง ผู้คนข้าทาสทรัพย์สิ่งของที่เหลืออยู่ที่โปรดให้แบ่งปันกันตามผู้ใหญ่ผู้น้อย
ครั้งถึงรัชกาลที่ ๔ จึงพระราชทานเงินรายนี้เป็นค่าแรงเงินขุดคลอง ส่วนที่ยังขาดอยู่ใช้เงิน
พระคลัง ๑๐๐ ชั่ง และของเจ้าพระยารวิวงศ์ฯ อีก ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง รวมเป็น ๑,๑๐๑ ชั่ง
๑๐ ตำลึง (๘๘,๑๒๐ บาท) ขุดเสร็จเมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ๒๔๐๓ พระราชทานชื่อว่า
คลองมหาสวัสดิ์ เป็นคลองสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปพระปฐมเจดีย์ และเป็นคลองเปิด
ที่สองฝั่งซึ่งเดิมเป็นป่าพงที่ว่าง ให้เป็นนาสำหรับพระราชทานพระราชโอรส และธิดา รวม
๑๖,๒๐๐ ไร่

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเสด็จประพาสไทรโยคครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้เสด็จทาง
คลองนี้ เวลาเสด็จน้ำน้อยเรือกระบวนติด จมื่นราชามาตย์ ข้าหลวงรักษาเมืองนนท์
ได้นำกระบือลากมาจนเวลาน้ำขึ้นจึงแจวต่อไปออกแม่น้ำนครไชยศรีได้

เนื่องจากคลองนี้เป็นทางคมนาคมที่สำคัญสายหนึ่ง กรมชลประทานจึงได้สร้างประตู
ระบายและประตูเรือสัญจรริมพลีขึ้นทางด้านแม่น้ำอ้อม กับประตูเรือสัญจรมหาสวัสดิ์ทาง
ด้านแม่น้ำนครไชยศรี โดยเริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ และสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗
เพื่อใช้เดินเรือได้ตลอดปี ตลอดจนเก็บน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูกด้วย

*น่าจะเป็นคติเตือนใจสำหรับผู้ที่จะแก่งแย่งกันไม่ว่าในสมัยใด

คลองสีลม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ พวกกงสุลเข้าชื้อกันมีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยขี่รถขี่ม้าตากอากาศได้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามาอยู่กรุงเทพพระมหานครไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถ ขี่ม้าไปเที่ยวพากันเจ็บไข้เนื่องๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกปีๆ ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางที่เรียบรินสะอาดไปทุกบ้านทุกเมืองของเรามีแต่รถเรี่ยวหนทางก็เป็นตรอกเล็กชอกน้อย หนทางใหญ่ ก็เปราะอะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชวานานาประเทศ เขาว่าเข้ามาเป็นการเดือนสติเพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น จึงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นแม่กองตัดถนน รวม ๓ สาย สายหนึ่งจากคลองบางรักมาถึงคลองถนนตรง ได้ขุดคลองเอามูลดินขึ้นถมเป็นถนนไม่ต้องหา มูลดินที่อื่นมาถม คลองและถนนสายนี้ได้ชื่อว่า สีลม เฉพาะคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๖๘ เส้น ๑๖ วา (๒.๗๕๒ กม.) สิ้นเงิน ๘,๑๙๓ บาท คลองสีลมนี้ออกมาได้ดินขึ้นใช้ไม่ได้ และได้ถมเพื่อขยายถนนสีลมเมื่อไม่นานมานี้เอง

คลองวัดสุวรรณดาราราม

ในคราวทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดสุวรรณดารารามในเกาะเมืองอยุธยา ได้โปรดให้ขุดคลองแต่คลองมะขามเรียง ผ่านวัดนี้ไปออกลำน้ำไปออกลำน้ำชื่อหน้า ให้เป็นทางเรือไปมาถึงวัดได้ด้วย คลองสายนี้ในปัจจุบันยังอยู่ แต่ดินขึ้นไม่ได้ใช้ เพราะมีถนนเข้าได้ถึงวัดแล้ว

คลองภาษีเจริญ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์* ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝิ่น และมีโรงจักรทึบอ้อยอยู่ที่บ้านดอนไก่อ่ดี ริมแม่น้ำนครไชยศรี แขวงเมืองสมุทรสาคร ได้กราบบังคมทูลขอให้ทรงขุดคลองจากบ้านดอนไก่อ่ดีมาออกคลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำ ทรงพระราชดำริเห็นด้วย แต่เนื่องจากในปีนั้นต้องเลิกอากรส่วนใหญ่ และภาษีเข้าก็เก็บไม่ได้ พระราชทรัพย์หลวงที่จะจ่ายมาเป็นทุนอย่างขุดคลองอื่นๆ จะไม่พอพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ จึงได้กราบบังคมทูลต่อไปว่า เมืองอื่นเขาขุดคลองไม่ต้องเอาเงินแผ่นดินใช้ เป็นแต่เขาเรียไรกัน ถ้าไม่พอเขาจึงขออำนาจแผ่นดินช่วย ได้ถวายความเห็นเป็น ๒ อย่าง คือ (๑) เก็บเงินจากเรือแพที่เดินเข้าออก (๒) ตั้งโรงหอยที่เมืองนครไชยศรี และเมืองสมุทรสาคร ๓ ปี เอาเงินเป็นค่าจ้างขุด

*ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาพิสดารสมบัติบริบูรณ์

มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๑๐ จึงโปรดให้พระภษีสมบัติบริบูรณ์ เป็นแม่กองขุดคลองนี้ มีขนาดกว้าง ๗ วา ลึก ๕ ศอก ยาว ๖๒๐ เส้น (๒๔.๕๐๐ กม.) โดยหักเงินภาษีฝิ่น* อันเป็นส่วนที่พระภษีสมบัติบริบูรณ์จะต้องส่ง พระราชทานเป็นค่าจ้างขุดคลอง ๑๒๐,๐๐๐ บาท และพระราชทานชื่อว่า คลองภาษีเจริญ แต่มาขุดเสร็จในรัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จพระราชดำเนินเปิดคลอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕

คลองดำเนินสะดวก

เรื่องคลองภาษีเจริญ ได้ทรงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านจึงคิดจะขุดคลองจากแม่น้ำนครไชยศรีที่ตำบลบางยาง ไปออกแม่น้ำแม่กลอง ที่ตำบลบางนกแขวกบ้างได้โปรดให้ท่านเป็นแม่กองขุดคลองโดยเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๐๙ ขุดกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๔๘๐ เส้น (๓๓.๖๐๐ กม.) ขุดเสร็จโปรดให้ท่านไปเปิดคลองเมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๔๑๑ พระราชทานชื่อว่า คลองดำเนินสะดวก ค่าจ้างขุดเป็นเงินในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๑,๐๐๐ ชั่ง ของหลวงพระราชทาน ๔๐๐ ชั่ง รวม ๑,๔๐๐ ชั่ง (๑๑๒,๐๐๐ บาท)

การที่ขุดกว้างเพียง ๖ วา ในเมื่อคลองประเภทเดียวกันที่ขุดในรัชกาลนี้ เช่น คลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ เป็นต้น กว้าง ๗ วา มีปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสสมณทลราชบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ตอนหนึ่งว่า “สมเด็จพระเจ้าพระยาเห็นว่าที่จะขุดคลองให้กว้างนั้น ไม่สามารถที่จะทำประโยชน์ให้ยืนยาวได้ อย่างเช่นคลองมหาชัย แรกลงมือขุดกว้าง ๘ วา สายน้ำเดินไม่พอก็ชักตื้นถ้าขุดแต่คลองแคบๆ ให้ต้องสายน้ำก็จะกัดกว้างออกไปเอง.....คลองดำเนินสะดวกสายน้ำทำเงิน (นครไชยศรี) ไหลขึ้นลงทะเลแรง จึงได้กัดปากคลองข้างตะวันออกกว้างได้เร็ว เป็นพะยานความเห็นของสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นเรื่องสำหรับท่านยกขึ้นพูดอยู่เสมอ ถึงว่าใหญ่แต่ปากคลอง ใน ๑ เข้าไปก็ไม่ใหญ่ ก็ยังมีความหวังว่าน้ำจะกัดลึกได้ตลอด จนเดี๋ยวนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ก็ยังหาตลอดไม่”

ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ยังได้ทรงกล่าวถึงเงินที่ขุดคลองด้วยว่า “เงินที่ขุดนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาไม่ต้องออก พระราชทานเงินภาษีน้ำตลซึ่งจ่ายในตัว คือยกไว้เป็นเงินสำหรับสร้างวังเพชรบุรี ไม่ต้องส่งคลังเลย ถึงวังเพชรบุรีแล้วสำเร็จ เงินนั้นไม่ส่งคลังก็ไม่ทราบจำนวนว่าเท่าใด สำหรับมีการอะไรที่เป็นราชการก็ใช้บ้าง แล้วแจกจ่ายข้าราชการในกรมกลาโหมบ้าง นอกนั้นก็อยู่ในสมเด็จพระเจ้าพระยา จึงทรงมอบให้เอาเงินรายนั้นใช้ แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านว่าของท่านขุด เพราะความจริงก็เป็นอยู่ ถ้าไม่เอามาใช้ขุดคลอง เงินก็คงเป็นของสมเด็จพระเจ้าพระยา แต่ที่ดินสองข้างคลอง สมเด็จพระเจ้าพระยาได้ผลประโยชน์มาก

*ภาษีฝิ่นในรัชกาลที่ ๔ เก็บเงินได้ปีละ ๖,๐๐๐-๗,๐๐๐ ชั่ง มากกว่าเงินค่านาซึ่งเก็บได้ปีละ ๔,๐๐๐-๕,๐๐๐ ชั่ง

โดยแจกจ่ายให้แก่ภรรยา พี่น้อง ลูกหลาน และคนซึ่งฝากตัว แต่ถ้าผู้อื่นจะจับจองต้องเสียเงินมากบ้างน้อยบ้าง

คลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวก ทั้ง ๒ คลองนี้ กะแผนที่จะขุดในคราวเดียวกัน เป็นแต่ลงมือขุดคลองดำเนินสะดวกก่อน ขุดคลองภาษีเจริญทีหลัง เมื่อขุดเสร็จแล้วก็ เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญมาแต่แรกแต่เนื่องจากเป็นคลองที่ขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำ ฉะนั้นคลองตอนที่น้ำชนกันจึงตื่นขึ้นขึ้นอย่างรวดเร็วทำให้ตอนอื่น ๆ ตื้นตามขึ้นมาด้วยต้อง ขุดลอกกันเสมอมา

มาในสมัยกรมคลอง* ก็ได้ขุดลอกคลองภาษีเจริญเป็นคลองแรก โดยเริ่มปิดทำนบ เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๔๕ ซึ่งยังเป็นเวลาที่พิจารณาตั้งกรมอยู่ จ้างเงินขุดลอกคลองกับให้ ทำทางโยงเรือทั้ง ๒ ผังคลองด้วย ขุดลอกเสร็จในเดือนเมษายน ๒๔๔๖ เป็นเวลา ๔ เดือนเศษ สิ้นเงิน ๘๘,๒๒๔ บาท เปิดให้เรือเดินได้ตามเดิมเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๔๖ โดยเก็บเงินค่าธรรมเนียมเดินเรือในคลองจนกว่าจะได้ครบค่าลงทุนแล้วจึงจะเลิก และใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ก็ได้ขยายความกว้างของปากคลองจาก ๑๒ ม. เพิ่มขึ้นเป็น ๑๖ ม. เพื่อให้ สะดวกในการเดินเรืออีกด้วย สิ้นเงิน ๑๗,๔๕๕ บาท รวมการขุดลอกและปรับปรุงคราวนี้ เป็นเงิน ๑๐๕,๖๗๙ บาท

สำหรับคลองดำเนินสะดวกนั้น ก็ได้ปิดทำนบจ้างเงินขุดลอกเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๖ ขุดลอกได้ประมาณ ๓ เดือน ยังไม่ทันถึงระดับกันคลองที่กำหนดไว้ ก็ต้องเปิดให้ เรือเดินเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๔๗ สิ้นเงิน ๓๗,๔๙๒ บาท โดยได้เก็บเงินค่าธรรมเนียมเช่นเดียวกัน

การเก็บเงินค่าธรรมเนียมคลองทั้งสองนี้ ได้เก็บมาจนถึงเดือนพฤษภาคม ๒๔๔๘ ได้เงินรวมทั้งสิ้น ๑๔๙,๘๑๒ บาท ครบค่าลงทุนแล้วจึงได้เลิกเก็บ

แม้จะได้ขุดลอกอยู่เสมอก็ตาม ในเวลาน้ำลงถ้าไม่ใช่ฤดูน้ำ เรือที่กินน้ำลึกก็ยังคงต้อง รอน้ำขึ้นอยู่ ดังจะเห็นได้จากในคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรก ซึ่งนายทรงอนุภาพบันทึก ไว้ตอนหนึ่งว่า “วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๔๔๗ เวลาเช้า ออกกระบวนเรือล่องลงมา (มาจากที่ประทับแรมหน้าวัดเขมาภิรตาราม) เข้าคลองบางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญ..... ประจวบเวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อนติดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉันทจึง ปล่อยเรือไฟที่จูงเรือให้คอยตามเรือลำหน้า ส่วนตัวฉันเองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอดคอย เรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทุ่มแบน รอ ๆ อยู่เท่าใด ๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามออกมา.....จอดรอ กระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟฟ่วงลวงหน้าหลุดออกมาได้ที่ละลำ สองลำ ถ้ามดูก็ไม่ได้ความว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือลำหนึ่งว่า

*ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งกรมคลอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมทอน้ำ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

และในรัชกาลที่ ๗ โปรดให้เปลี่ยนเป็นกรมชลประทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

ประทับแรมอยู่ที่หน้าวัดหนองแขม.....” ประกอบทั้งเรือที่เดินในคลองทั้งสองนี้ได้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับมา ฉะนั้นกรมคลองจึงได้สร้างประตูระบายและประตูเรือสัญจรที่ปากคลองทั้งสองข้างเพื่อเก็บน้ำในคลองให้เรือเดินได้ตลอดเวลาคือ คลองภาษีเจริญด้านคลอง บางกอกใหญ่ที่ภาษีเจริญ ด้านแม่น้ำนครไชยศรีที่กระทุ่มแบน และคลองดำเนินสะดวกด้านแม่น้ำนครไชยศรีที่บางยาง ด้านแม่น้ำแม่กลองที่บางนกแขวก โดยได้เริ่มสร้างประตูเรือสัญจรทั้ง ๔ แห่ง ในปลาย พ.ศ. ๒๔๔๙ ประตูเรือสัญจรภาษีเจริญและกระทุ่มแบนเสร็จเมื่อเดือน พฤษภาคม บางกอกใหญ่เมื่อเดือนสิงหาคม และบางยางเมื่อเดือนมีนาคม ๒๔๕๑ ปีเดียวกัน สิ้นเงิน ๔๔๗,๑๓๕ บาท ส่วนประตูระบาย เริ่มสร้างที่ภาษีเจริญและกระทุ่มแบน เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๕๑ ที่บางยาวและบางนกแขวกเมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๕๒ แล้วเสร็จพร้อมกันทั้ง ๔ แห่ง ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ นี้ สิ้นเงิน ๑๑๘,๖๓๒ บาท กับทั้งได้เริ่มขุดลอกคลอง ภาษีเจริญด้วยเรือขุดใน พ.ศ. ๒๔๔๙ และคลองดำเนินสะดวกใน พ.ศ. ๒๔๕๑ อีกคราวหนึ่งด้วย

นับจากนั้นพื้นที่สองฝั่งคลองทั้งสองก็เป็นไร่นา มีผู้คนเข้าไปทำมาหากินหนาแน่นขึ้นเป็นลำดับดังจะเห็นได้จากพระหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ซึ่งเป็นเวลาปรับปรุงคลองเสร็จแล้ว ตอนหนึ่งว่า “ประตูน้ำ (ประตูเรือสัญจร) แรกมีโรงแถวและตลาดของพระอรรคการดูครึกครื้นมาก จำไม่ได้ว่าเป็นปากคลองภาษีเจริญ การที่เข้าประตูน้ำได้เข้าแต่เรือยนต์ ๓ ลำ เปิดปิดไม่สู้ชำ เพราะระดับน้ำไม่สู้ผิวกันมาก แต่เรือเราไม่สันทศอย่างธรรมเนียม ถูกสายน้ำ บัดปะปะไป แลไม่เห็นที่ผูกเรือซึ่งเขาปักหลักไว้บนหลังเขื่อน รอใกล้ประตูหนักไปในลำคลองมีบ้านเรือนหนาแน่นขึ้นมากกว่า ๕ ปี มาแล้วที่ได้เห็น (คราวประทับแรมที่หนองแขม) แต่น่าเสียดายมากที่คลองนี้ได้เล็กลงไป แต่ส่วนเรือเดินไปมามากกว่าที่ไหน ๆ เป็นถนนเจริญกรุงในระหว่างเมืองนครไชยศรีกับกรุงเทพฯ เวลาเสด็จเขากันเรือเสีย ตามธรรมดาได้ทราบความเป็นที่คับคั่งกันมาก” และอีกตอนหนึ่งทรงกล่าวถึงคลองดำเนินสะดวกว่า “ในลำคลองระยะหลัก ๑ หลัก ๒ จนกระทั่งถึงหลัก ๓ เดิมเป็นจากและปรังเตียนนี้มีจาก และปรังเข้าไปไม่ถึงหลัก ๑ เป็นไร่นาไปหมด ได้ความว่าดีมากตามลำคลองมีตลาดเกิดขึ้นใหม่ถึง ๓ ระยะ นับว่าไม่มีที่ว่าง ว่าคนราชบุรียกลงมาตั้งแถบคลองดำเนินสะดวกนี้มาก”

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้ใช้คลองทั้งสองนี้เป็นเส้นทางลำเลียงทางน้ำที่สำคัญที่สุด ฉะนั้นประตูเรือสัญจรบางยางและบางกอกใหญ่จึงได้ถูกทิ้งระเบิดใช้การไม่ได้ทั้งสองแห่ง จนสงครามเลิกแล้ว กรมชลประทานจึงได้รับเร่งซ่อมสร้างขึ้นใหม่แล้วเสร็จใช้งานได้ตามเดิมใน พ.ศ. ๒๔๙๐

ปัจจุบันคลองทั้งสองนี้ก็ยังคงใช้เป็นคลองคมนาคมที่สำคัญที่สุดเช่นเดิม แม้จะได้มีการคมนาคมทางบกในแถบนี้เพิ่มขึ้นเป็นลำดับมาแล้วก็ตาม ทั้งนี้จะเห็นได้จากในปีงบประมาณ ๒๕๑๐ เก็บเงินค่าผ่านประตูเรือสัญจรทั้ง ๔ แห่งนี้ ได้ถึง ๒,๑๙๖,๙๓๒ บาท เมื่อเทียบกับประตูเรือสัญจรที่มีทั้งหมด ๕๔ แห่ง เก็บเงินได้ ๘,๕๔๖,๙๗๒ บาทแล้ว จะเป็นจำนวนประตูเรือสัญจรของคลองทั้งสองนี้ ๗.๔% แต่เก็บเงินได้ถึง ๒๕.๗%

คลองบางลี่ และแก้มคลองลัดยี่สาน เมืองสมุทรสงคราม

เมื่อเปิดคลองดำเนินสะดวกแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้ร่วมกับเจ้าคุณตำหนักใหม่ เข้าทูลกันขุดคลองบางลี่ แขวงเมืองสมุทรสงคราม ไปตักคลองยี่สาน กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก ยาว ๓๔๑ เส้น ๓ วา ๒ ศอก (๑๓.๖๔๗ กม.) สิ้นเงิน ๕๐,๗๕๖ บาท

แก้มคลองลัดออกคลองยี่สานบางตะบูนอีกคลองหนึ่ง กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก ยาว ๖๐ เส้น ๑๓ วา (๒.๕๒๖ กม.) สิ้นเงิน ๖,๑๒๔ บาท

คลองที่ลัดขุนเมืองสมุทรสาคร

ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้จ้างเงินขุดคลองที่ลัดขุนแขวงเมืองสมุทรสาคร กว้าง ๕ วา ๑ ศอก ยาว ๒๑ เส้น ๑๐ วา (๐.๘๖๐ กม.) สิ้นเงิน ๘๖๐ บาท ภายหลังคลองนั้นยังตื้นอยู่ จึงจ้างพวกมอญขุดอีกเส้นละ ๔๐ บาท พวกมอญจึงเอากระบือลงลุยไล่เอา คลองนั้นก็ลึกกว้างออกไป จากนั้นมาอีกไม่กี่ปีน้ำกัดเซาะไปอีกกว้างทั้งเก่าใหม่ถึง ๑๓ วา ๑๔ วา จนเรือเสาะไปเดินได้น้ำแห้งก็ไม่ขัด

เรื่องเบ็ดเตล็ด

การปิดน้ำกรุงเก่า

เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๕ ได้ส่งคนขึ้นไปปิดน้ำกรุงเก่า ครั้งแรกคือนายกองปลัดกอง กองรามัญ ๑๗ กอง คน ๓๐๐ พระยาวิเศษสงครามคุมฉนวนเข้ารีด ๕๐๐ พระยาปทุมธานี คุมคนเมืองปทุมธานี

แล้วส่งตามไปอีกคือ กรมพระพิทักษ์เทเวศร กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา พระยามหาอำมาตย์ พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาสีหราชเดโชชัย พระยาอาหารบริรักษ์ พระยาเกษตรรักษา พระยาวิจิตรณรงค์ พระอนุชิตพิทักษ์ หลวงพิพิธสาส์ และหลวงสรเสนี

การปิดน้ำในรัชกาลที่ ๔ เข้าใจว่ามีหลายคราว แต่พบที่บันทึกไว้เพียงคราวนี้คราวเดียว และก็เพียงบัญชีคนที่ส่งขึ้นไปเท่านั้น

การปิดน้ำหรือทำนบกักน้ำไว้ทำนาในรัชกาลที่ ๓ ได้บรรยายไว้ชัดเจน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “ทรงพระราชวิตกแต่นาแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองอ่างทอง แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองสระบุรี แขวงเมืองนครนายก หัวเมืองทั้งนี้เนื้อที่นามีมาก น้ำที่กรุงเก่า ที่เมืองอ่างทองก็ลดยอยู่แล้ว การปิดน้ำต้องรีบเร่ง ทำอย่าให้ทันน้ำในท้องทุ่งไหลบ่าออกได้ การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ ให้เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ตรวจตราดูแลกำชับกำชาข้าราชการ เจ้าเมืองกรมการ ให้ตั้งใจช่วยราษฎรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทองปิดคลองทำนบถมดินยกคันคลองบรรจบที่สูง ที่ยังไม่แล้วก็ให้เร่งรัดทำให้แล้วที่แห่งใดตำบลใดจะต้องไขน้ำ ปิดน้ำ ยกคันกันน้ำก็ให้ทำให้ทั่วทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราทุกหน้าที่และบัดนี้น้ำก็เคลื่อนลดยอยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำช้าไป น้ำในท้องนาจะไหลออกเสียให้เร่งรีบทำให้แล้วโดยเร็ว ทำให้มันคง ชั่งน้ำในท้องนาไว้ให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่จนกว่าจะออกรวงสุก และที่เนื้อนามีน้ำอยู่น้อยนั้น จะเห็นว่าน้ำจะไม่เลี้ยงต้นข้าวอยู่จนออกรวงก็อย่าให้ทอดอาลัยเสีย ถ้ามีที่ปิดที่กันน้ำ ควรจะทำ ก็อย่าให้ละความเพียร ให้ปิดกันชั่งน้ำไว้ให้ราษฎรเจ้าของนามีความเพียรวิตกสาดน้ำเข้าในนา และเอาต่อทางท้องนาให้เป็นช่องเป็นหลุมให้น้ำขังได้ เมื่อฝนตกเพิ่มเติมลง น้ำไม่ไหลออกได้ก็พอจะได้ผลบ้างผลเมล็ดข้าว จะได้มากขึ้น ด้วยอำนาจพระเดชพระคุณของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นมาช่วยกันปิดน้ำไว้ จนข้าวออกรวงสุกได้ ข้าวไม่สู้มีราคาแพงมากแล้ว สมณ ชี พรหมมณเฑียร อาณาประชาราษฎรไม่ได้ความเดือดร้อน ก็จะเป็นพระเกียรติยศในใต้ฟ้าละของฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว และเป็นกองการกุศลผลประโยชน์กับเสนาบดีข้าราชการ เจ้าเมืองกรมการ ผู้ซึ่งปิดน้ำ กันน้ำเลี้ยงต้นข้าวไว้ได้

การปิดน้ำในปลายฤดูในปีน้ำแล้งนี้ ก็เป็นการชลประทานประเภทเก็บน้ำ (แบบ conservation) ซึ่งกรมชลประทานก็คงยังทำอยู่ในปีที่มีสภาพในทำนองเดียวกัน สำหรับพื้นที่ในเขตที่ยังสร้างโครงการชลประทานไม่เสร็จ หรือที่กะจะสร้างต่อไป เช่น ทุ่งบางบาล ในจังหวัดอยุธยาเป็นต้น เพียงแต่สมัยนี้ความเจริญได้ก้าวหน้าไปมาก ตลอดจนพื้นที่เพาะปลูกก็มากตามขึ้นไปด้วย ฉะนั้นนอกจากจะปิดน้ำแล้ว ก็ยังสูบน้ำจากแม่น้ำเข้าไปช่วยเหลืออีกทางหนึ่งด้วย

สระปทุมวัน

เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๙ โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นแม่กองสร้างสระบัวที่เสด็จประพาสแห่งหนึ่งในบริเวณนาหลวง ริมคลองแสนแสบ เพื่อให้เหมือนที่มีเมื่อครั้งกรุงเก่า ขุดสระใหญ่ ๒ สระ ติดต่อกัน สระในอยู่ข้างเหนือ เป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่มหาชนเล่นเรือ ดินที่ขุดขึ้นจากสระทิ้งทำเป็นเกาะน้อยใหญ่หลายเกาะ ที่ฝั่งสระในข้างด้านเหนือไปจนฝั่งคลองแสนแสบ ตั้งบริเวณพลับพลาที่เสด็จประทับ มีพระที่นั่ง ๒ ชั้น ที่ประทับแรมอยู่ริมสระ และมีพลับพลาที่เสด็จออก และโรงละคร เรือนช่างในครบทุกอย่าง พระราชทานให้เรียกที่สระบัวซึ่งทรงสร้างใหม่นี้รวมกันทั้งตำบลว่าปทุมวัน

สระปทุมอันนี้ ได้เป็นที่ราษฎรไปเล่นแข่งเรือกันในฤดูน้ำ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ทุกปี ติดต่อกันมาเป็นเวลานาน ในรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้พระยานานาพิธยาศู บุตรสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นแม่กองบูรณะอีกครั้งหนึ่ง แต่ต่อมาสระตื้นเขินเสียหาย

การประปา

ที่เหนือท่านีเวศนารัตนบุรี ** นั้น โปรดให้ตั้งเครื่องสูบน้ำด้วยเครื่องจักร และสร้างถึงสูงสำหรับขังน้ำที่สูบขึ้นไปจากแม่น้ำ แล้วฝังท่อไขน้ำเข้าไปใช้ในพระราชวัง

ประปານี้ยังใช้มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕ เพิ่งเลิกเมื่อมีประปาสำหรับพระนครในตอนต้นรัชกาลที่ ๖ นี้เอง

น้ำไหลมาแต่เหนือมีสีแดง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ เดือนสิงหาคม มีน้ำอาบโขลงลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๒๖ เดือนนั้น สีแดงเหมือนน้ำปูน สีน้ำแดงขึ้นไปจับหลังคาเรือนหลังคาแพแดงไปหมด อาณาประชาราษฎร์พากันตกใจว่าไม่เคยได้ยิน ไม่เคยเห็น กลัวจะมีเหตุใหญ่ผู้มีวิสาษาก็ไม่กินน้ำในดินท่า ให้บ่าวไปตักน้ำที่บ่อ และสระมากิน ที่คนยากจนก็ทนกินไปตักน้ำค้างคืนไว้ น้ำก็ใสเป็นปกติ มีแต่ตะกอนเป็นดินแดงอยู่ก้นตุ่ม และอ่าง ผู้มีปัญญา ก็พิจารณาดูว่าจะเป็นอย่างไร ลำแม่น้ำอื่น ๆ จึงไม่เป็น มาเป็นที่ลำแม่น้ำกรุงเทพพระมหานครแห่งเดียว สืบได้ความว่าฝนข้างเหนือแล้ง มีแต่ฝนฝ่ายเมืองกำแพงเพชรระแหง น้ำฝนนองลงมาข้างแควนั้นมาก ดินที่แผ่นดินนั้นแดงแล้วน้ำจึงได้แดงไป แควอื่น ๆ น้ำน้อยไม่เจือกันลงมาได้ มีแต่แควเดียว จึงได้แดงมากกว่าทุกปี ปีอื่น ๆ ที่เรียกว่า

* สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ ถึงพิราลัย พ.ศ. ๒๔๐๐

** อยู่เหนือท่าราชวรดิษฐ์ขึ้นไป เป็นท่าสำหรับเรือข้าราชการ

น้ำโขงมานั้น สีแดงเรื่อย เพราะน้ำแควอื่นปะปนระคนกันลงมามาก จึงเรียกว่าน้ำอาบโค
ธรรมดา น้ำครั้งนี้แดงประมาณ ๗ วัน ๘ วัน ก็ค่อยจางไปที่ละน้อย ๆ แล้วก็หายไปเพราะ
น้ำแควอื่น ๆ มีมากขึ้น เจือกันเข้าก็จางออกไป คิดดูก็ไม่มีเหตุสิ่งไร มีแต่ฝนแล้งน้ำน้อย
ทำนาไม่ได้ด้วยกันทุกแห่ง ปลายปีนั้นข้าวแพง ข้าวเปลือกตวงด้วยสัด ๒๕ เกวียนละ ๑๐๐
บาท ข้าวสารถึงละกึ่งตำลึงบ้าง ๑๐ สลึงบ้าง แพงอยู่ไม่ช้า พวกลูกค้าต่างประเทศเห็นเหตุ
ดังนั้น จึงมีหนังสือไปถึงนายห้างเมืองนอก ให้เอากำปั่นบรรทุกข้าวสารตามเมืองต่าง ๆ
มาขาย ราคาข้าวก็ตกอยู่เพียงถึงละ ๑ บาท เพียงบ้าง บาท ๑ บ้าง การที่น้ำแดงมีเหตุอยู่แต่
ฝนแล้ว ข้าวแพงเท่านั้น

เรื่องนี้สมควรบันทึกไว้ว่า พ.ศ. ๒๔๐๗ เป็นปีที่ต้องเอาข้าวสารตามเมืองต่าง ๆ
(ต่างประทศ) เข้ามาขายในกรุงเทพฯ เพราะปีอื่น ยังไม่พบเหตุการณ์เช่นนี้

กรมชลประทานได้สอบระดับน้ำที่เสาหิน จังหวัดอยุธยา ซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓
ดังกล่าวมาแล้ว ก็ปรากฏว่า พ.ศ. ๒๔๐๗ นี้ เป็นปีที่มีระดับน้ำต่ำที่สุดในรัชกาลที่ ๔

จากเรื่องเท่าที่รวบรวมมาได้นี้ ก็พอจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ นั้น ทรงพระปรีชาญาณในการจัดสรรน้ำ ทั้งเป็นงานที่สืบเนื่องกันมา
และเป็นงานที่ทรงริเริ่มขึ้นใหม่ เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ประชาชนได้เหมาะสมแก่สถานะ
การณ์ของประเทศในสมัยนั้นเพียงใด